

EL JOC DE LA BALLESTA A ELX. ENTRE L'ESPORT I LA GUERRA BAIXMEDIEVAL

Roberto LORENZO DE SAN ROMÁN¹
Investigador independent

Resum: La ballesta és una de les armes més significatives de l'època baixmedieval. En aquell moment, arreu de la Corona d'Aragó s'organitzaven competicions anuals anomenades *jocs de la ballesta*, molt regulades i amb bones recompenses. El seu propòsit era potenciar l'existència de ballesters locals ben entrenats per tal de facilitar la defensa de les viles i del territori. Amb l'objectiu d'entendre més bé la vida quotidiana baixmedieval, aquest treball estudia les principals referències conservades a l'Arxiu Històric Municipal d'Elx sobre ballestes i ballesters a l'Elx del segle XV, així com les normes i característiques d'aquell joc tan popular.

Paraules clau: Elx, ballesta, competició esportiva, guerra medieval, baixa edat mitjana.

Title: *The crossbow game in Elx. Between Sport and Warfare in Late Middle Ages.*

Abstract: The crossbow is one of the most significant weapons of the late medieval period. At that time, throughout the Crown of Aragon, annual competitions called crossbow games were organised, which were highly regulated and well rewarded. Their purpose was to promote the existence of skilled local crossbowmen to facilitate the defence of the towns and the territory. With the aim of understanding late medieval daily life, this work studies the main references preserved in the Historical and Municipal Archive of Elx about crossbows and crossbowmen in 15th century Elx, as well as the rules and characteristics of this popular game.

Keywords: Elx, crossbow, contest, medieval warfare, Late Middle Ages.

1. BALLESTES EN CONTEXT. CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ

El món bèl·lic i les armes en general, incloses les de projectil, són un símbol de l'època medieval, no només en la iconografia i literatura d'aquell temps sinó també en l'imaginari popular actual. Tanmateix,

¹ Adreça de contacte,
rlaurentius@gmail.com

² Vegeci (Bibliotheca Augustana, *Epitoma rei militaris*, IV, 22) diu que contra les màquines de setge cal defensar-se amb «ballistae, onagri, scorpiones, arcuballistae, fustibali (sagittarii), fundae», amb la qual cosa diferencia les *ballistae*, màquines de guerra, de les *arcuballistae*, que serien similars a les ballestes medievals, ja que després les enumera juntament amb altres armes de projectil portàtils que, malauradament, no creu necessari descriure: «Fustibalos, arcuballistas et fundas describere superfluum puto, quae praesens usus agnoscit». Pel que fa a les *manuballistae*, les equipara a les màquines de guerra que abans del seu temps eren anomenades *escorpins*: «Scorpiones dicebant, quas nunc manuballistas uocant».

³ «Concilium Lateranense II, 29. Artem autem illam mortiferam et Deo odibilem ballistariorum et sagittariorum adversus christianos et catholicos exerceri de cetero sub anathemate prohibemus». Semblaria confirmat per Innocenci III a finals del segle XII, quan, en el títol XV sobre *De sagittariis*, es diu: «Capitulum unicum. Excommunicandus est sagittarius et ballistarius contra Christianos. Hoc dicit. Innocentius III. Artem autem illam mortiferam et [Deo] odibilem ballistariorum et sagittariorum adversus Christianos et catholicos exerceri de cetero sub anathemate prohibemus» (Bibliotheca Augustana, *Decretalium Gregorii papae IX compilationis liber V*). Sovint també s'esmenta com a precedent (a partir de Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Age*, 1980) el seté cànnon d'un suposat concili al Laterà l'any 1097, tot i que el seu descobridor, Julius von Pflugk-Harttung, només dubtosament l'atribuï a Urbà II i a un possible sínode al Laterà, dels anys 1097-1099. De ser veritat s'avançaria uns quaranta anys a Innocenci II amb una prohibició gairebé idèntica: «Artem illam mortiferam et deo odibilem balistarum et sagitatorum adversus christianos exerceri, de cetero sub anathemate prohibemus» (Pflugk-Harttung 1884: 168), com recollí Henri Leclercq però canviant ballestes per fones: «Nous interdisons sous peine d'anathème d'exercer contre les chrétiens l'art mortel et haï de Dieu des frondeurs et des archers» (Hefele - Leclercq 1912: 455).

la visió romàntica de mites com Robin Hood i la importància històrica real del *longbow*, o arc llarg anglès/gal·lès, amaguen el paper cabdal que ballestes i ballesters tingueren a la Mediterrània i a Europa entre els segles XII i XV. De fet, en aquell temps al nostre territori l'arc fou més eina de cacera que no arma de guerra, com es desprén de les cròniques de batalles o dels inventaris de castells i de particulars en què les referències a ballestes sí que són constants.

En síntesi (Loades 2018), l'origen de la ballesta es trobaria a la Xina dels segles VIII-V aC, i a la Mediterrània no arribà fins a finals d'aquell moment segons les fonts gregues que parlen de *γαστραφότης* (*gastraphetes* o 'arc ventral' per la manera de carregar-lo), mentre que gairebé mil anys després les romanes esmenten en el segle IV unes *arcuballistae* com a versions portàtils de les voluminoses armes de setge conegudes com a escorpins o *manuballistae*.² Tot i això, l'arma de projectil més comuna de l'exèrcit tardoromà i durant tota l'alta edat mitjana fou l'arc compost característic dels pobles nòmades orientals. Només en els segles X-XI retrobem a Europa referències textuais o iconogràfiques sobre ballestes (Payne - Gallwey 1903: 44), quan encara eren una arma desconeguda a l'Imperi bizantí segons l'*Alexiada* d'Anna Comnè (Guerrero 1949: 154), i una de les representacions més antigues apareix cap a l'any 1025 a la Bíblia de Sant Pere de Rodes com a mostra de la seua primerenca presència a la Catalunya Vella (Cirlot 1980: 108).

Si bé la seua fabricació requereix avançats coneixements tècnics (Ellis - Gorman 2016), la ballesta oferia un ús relativament fàcil a l'usuari no especialitzat i esdevingué letal en mans experimentades. Tant és així que a principis del segle XII aquesta arma sovint s'associà amb la deshumanització i la maldat (Martin 2015) i el papa Innocenci II intentà prohibir-ne l'ús (només contra cristians) al II Concili del Laterà l'any 1139.³ No reeixí, però, l'intent de regular aquella amenaça a l'ordre social que permetia a un humil camperol eliminar a distància tot un cavaller perfectament entrenat i equipat, precisament per l'eficàcia que ja mostrava la ballesta, i això li facilità una ràpida popularització i una

evolució cap a una potència més gran de tir, en paral·lel a les cada colp més complexes armadures baixmedievales i fins a la generalització de les armes de projectil basades en l'ús de la pólvora en el segle XVI.

Una ballesta medieval comprén bàsicament les parts següents (fig. 1).⁴ L'*arbrer* és el mànec o peça central de fusta (que cap al final de la seua evolució s'adornà amb incrustacions) a l'extrem del qual va lligat perpendicularment l'*arc* mitjançant una *encorda* o *bragueret* de corda de cànem (o un pern metàl·lic en els models més tardans), i amb un *canal* sobre el qual reposa el projectil, mentre que un *estrep* metàl·lic al final de la unió de l'arbrer amb l'arc permet fer força avall amb un peu per carregar la ballesta, o mantenir-la estable si s'utilitzen altres sistemes de càrrega. L'arc, inicialment de fusta, o fusta i banya, i més avant també d'acer trempat (sovint folrat de cuir), sosté la *corda* de fils de cànem o de budell o nervis d'animal que li proporciona la tensió necessària per a disparar. Un altre element (potser propi de la ballesta romana; Baatz 1991) és la *nou*, peça cilíndrica mòbil en forma d'ungla feta de banya de cérvol o metall fixada al mig de la *caixa* que forada i travessa l'arbrer, i que manté la corda tibant quan la nou és bloquejada per una *clau* o palanca metàl·lica que ix per la part inferior de l'arbrer. En accionar la clau, la corda allibera la tensió i dispara el projectil.

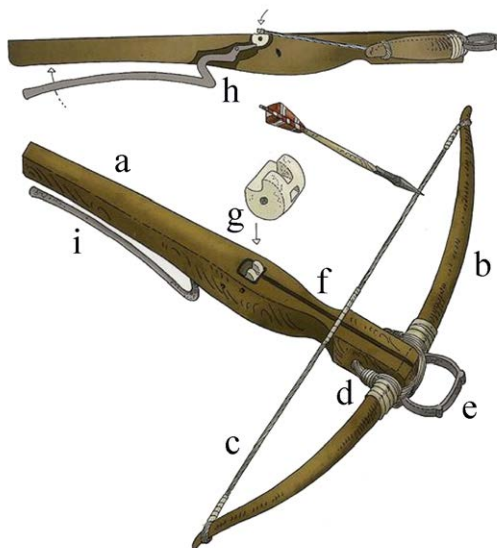

Fig. 1. Parts d'una ballesta: a) arbrer, b) arc, c) corda, d) encorda, e) estrep, f) canal, g) nou, h) caixa, i) clau. Adaptació d'un dibuix de Francesc Riart (Hernández - Riart - Rubio 2009).

⁴ Les definicions ací proposades es basen en el *Vocabulari de la llengua catalana medieval* de Lluís Faraudo de Saint-Germain (www.iec.cat/faraudo) i el *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'A. M. Alcover i F. de B. Moll (devb.iec.cat). Els millors gravats sobre el tema poden trobar-se fàcilment a la versió digital de Payne-Gallwey (1903) (<https://archive.org/details/TheCrossbowMedievalAndModern/page/n47/mode/2up?ref=ol&view=theater>).

D'altra banda, del fet de tensar l'arc i retenir la corda amb la nou generalment en deien *collar* o *tendre*, mentre que *parar* feia referència a quan ja es col·locava un projectil. Els sistemes per collar també evolucionaren (fig. 2), tot i que a partir de la iconografia sembla que, més que succeir-se, les diverses opcions coexistiren durant segles. La terminologia d'aquests enginyers és molt variada i podia donar nom al tipus de ballesta (Aguiló 1902), però la bibliografia sovint els unifica, els fa sinònims o n'ofereix descripcions massa genèriques. Tanmateix, en aquest treball diferenciaré entre *croc*, *críca* i *torn*, per un costat, i *gafa* i *martinet* per l'altre.⁵ Un *croc* és un ganxo que penjava d'un cinturó del ballester, que atrapava la corda de la ballesta i que s'ajudava de la força feta amb el peu sobre l'estrep per carregar-la. Evolucionà cap a la *críca*, ganxo de dues puntes incorporat a una politja al mig d'una corda que baixava des del cinturó i pujava fins a un gafet a l'extrem de l'arbrer, i que permetia fer palanca i reduir esforços en collar la ballesta (o collar-ne una de més potent). El *torn* o *samfonia* n'és el següent pas, amb el ganxo de dues puntes penjant d'un sistema de cordills i politges (anomenat *tellola*) que tibaven la corda gràcies a una manovella doble acoblada al final de l'arbrer que es podia posar i treure un cop carregada l'arma. Aquests tres sistemes necessitaven al ballester dret i subjectant la ballesta contra el terra amb l'estrep, mentre que la *gafa* era una eina articulada que enganxava la corda i, fent palanca contra un topall doble afegit a l'arbrer, permetia parar la ballesta sense que tocara a terra, i per això fou molt usada pels ballesters a cavall.⁶ Finalment, el *martinet* o *carranquí* era el mecanisme més complex amb una manovella que accionava una roda dentada amb un engranatge de pinyó-cremallera que acabava en el ganxo, i que tibava la corda en sostenir-se sobre l'arbrer gràcies a una бага de corda i un topall.

En paral·lel, a les fonts escrites els projectils s'esmenten de manera genèrica com a *tret* o *treta*, però també *vira* i *virató*, *passador*, *cairell*, *estralla*, *matràs* o *rotlló*; i semblen noms descriptius que comentem a partir de la definició del vocabulari de Faraudo (vid. nota 4). Així, *vira/virató* («treta de ballesta empenada en manera que adquireix un moviment de rotació que la fa més penetrant») potser devia el nom al fet de virar o girar per la disposició de les plomes o els talls de cuir, mentre que *passador* («treta molt aguda») devia fer referència a la capacitat de trencar les anelles i traspasar cotes de malla, i *cairell* («tret de ballesta gruixut i de ferro quadrangular») devia agafar el nom de la forma piramidal o quadrada de la punta, dissenyada per a forts impactes. Potser l'*estralla* es refereix a les puntes bífides o arponades que devien causar

⁵ A partir de la bibliografia anglosaxona (Payne-Gallwey 1903; Breiding 2013: 92-96; Ellis-Gorman 2016; Loades 2018). Per exemple, Ellis-Gorman (2016: 193) és la base per a diferenciar ací *croc* de *críca*, a partir de la forma alemanya *krihake*. Vid. també Cantos (2017: 121). D'altra banda, el *Diccionari Català-Valencià-Balear* (veu: *ballesta*) recull molts epítets diferents de ballestes, tot i que intercanvia la definició de *ballesta de torn* i de *martinet*.

⁶ Al capítol 92 del *Tirant lo Blanc* es parla d'una «ballesta de aquelles que s'paren a cavall ab una gafa» (vid. DCVB: veu *ballesta*)

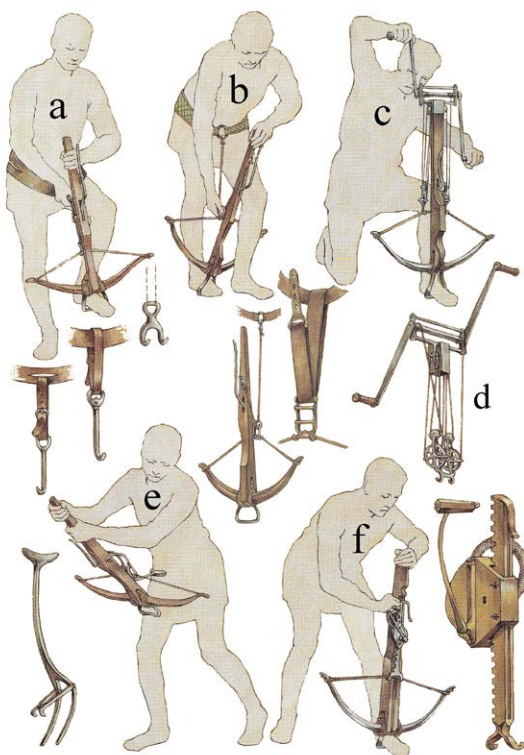

Fig. 2. Sistemes per a collar una ballesta: a) croc, b) críca, c) torn, d) tellola, e) gafa, f) martinet.

Adaptació d'un dibuix de Christa Hook (Nicolle - Hook 1999: lám. E).

estralls en intentar extreure-les; i pel que fa al *matràs* i al *rotlló*, devien acabar en punta roma o rodona segurament per a la cacera d'animals petits la pell dels quals no es vol esquinçar, com ara conills. També se'n parla de *pues* («punta molt aguda de cairell, de fletxa») que podrien ser les puntes buides, sense emmanegar. D'altra banda, les restes de les parts metàl·liques conservades han sigut modernament classificades segons la seua forma, però també se n'ha proposat una funció a partir de la terminologia antiga (Lillo 1987; González 2011).

De ballesters, n'hi havia a tot arreu però no d'igual manera. Són encara poc estudiats al món musulmà (Keukelaere 2022), però a la Corona de Castella coneixem confraries de ballesters en viles de frontera com Calahorra (Pérez 2012), o a la Múrcia fronterera i propera a Elx (Serrano 2017), i també existiren *ballesteros de nómina* que gaudien d'exempcions fiscals (García 2019). A Portugal les milícies urbanes

de *besteiros do conto* conformaren una host reial amb estatuts i entrenament setmanal (Ferreira 2015), i al nord itàlic hi destacaren les ciutats-estat marítimes de Venècia i, especialment, Gènova (Rosselli 2010). Doncs bé, a la Corona d'Aragó també es constata una especial preocupació per potenciar aquesta arma (Ferrer 2001), situació que entroncaria amb la llarga tradició de ballesters catalans⁷ –Catalunya i Gènova foren les dues grans potències marítimes en lluita pel predomini a la Mediterrània occidental– i amb una generalització de la seua possessió que arribà als camperols (Mallorquí 2015). Això devia tenir el reflex en la mateixa producció de les ballestes, i:

Mallorca también actuó desde el siglo XIV como un importante centro exportador de armas en el Mediterráneo occidental. Entre los años 1374-1419 destacaba por exportar componentes de ballestas generalmente enviados a Barcelona y Valencia, donde se terminaba de construir el arma. [...] Valgan como ejemplos registrados los envíos, citados por Alomar, de 15.473 cureñas [*l'arbrer*] a Barcelona, 9.180 a Valencia, 2.000 a Flandes y 500 a Castilla. (Soler 1999: 194)

2. BALLESTES I BALLESTERS A L'ELX MEDIEVAL

En primer lloc, tenim ballestes en el context bèl·lic d'una zona oberba al mar i fronterera amb Castella, amb guerres en el segle XIV (Ferrer 1990) que afectaren Elx greument i amb una ocupació castellana el 1363. Vint anys després, el 25-III-1382 el Consell encara explica al seu senyor, l'infant Martí, que «quan esta vila fon ocupada per lo rey de Castella, foren\`nos/ toltes totes les armes et armadures als veïns de la dita vila, et les jents de la dita vila, que són pobres [...], no són poguts tornar en aver armes a defensió lur e de la vila segons solien aver», i demanava que «sia per vos proveyt a la vila d'Elg \`en special/ que\`ls veïns de la dita vila que mantendran ballestes arreades a defensió lur e de la dita vila sien franchs de monedatge» (AHME a1: 240v). El 22-I-1384 (doc. 1) s'utilitzava el mateix argument amb el procurador general de l'infant Martí, Bonafonat de Sant Feliu, que ordenà i feu d'intermediari en la compra de «cinquanta ballestes e cinquanta cuyraçes e cinquanta baçinets» pel preu que considerara adient, tot i que no podria cobrar fins passat el dia de Sant Miquel quan a Elx ja tindrien diners després de recollir el blat (AHME a1: 348v-354v). I el 26 de maig d'aquell any es va recórrer a un mercader d'Alzira que, a canvi de deu cafissos d'ordi, es comprometé a comprar 20 ballestes i cuirasses per al Consell, «e que les armes aquelles aduïdes sien repartides a aquells que lo consell tendrà per bé que les poran pagar» (AHME a1: 382r).

⁷ Acabada d'escriure l'any 1328, la crònica de Ramon Muntaner explica sobre uns fets del 1285 «que\`ls ballesters catalans tots són tals que de nou sabrien fer una ballesta, si que cascú sap atersar sa balles-ta e / sab fer una vira e un matràs e corda e encorda, e ligar e tot ço qui a ballester pertany; que cathalans no entenen que sia ballester negun si no sab, del comensament tro a la fin, tot ço que a ballesta pertany. E ixi porta tot son arreu en caixa, com si havia a tenir obredor de ballesteria, e negunes altres gents açò no han. Que els catalans ho aprenen ab la mamella el queix, e les altres gents del món no u fan; perquè los catalans són los pus sobirans ballesters del món». Transcripció del manuscrit 1803 de la Biblioteca Nacional (f. 76v), digitalitzat en la *Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives* (dins www.cervantesvirtual.com).

Com a vila fronterera la necessitat d'armament continuava al començament del segle XV (Sancho 2013). El 18-IX-1401 el Consell ordenà comprar 100 cuirasses i 50 ballestes a determinats veïns, a criteri del justícia i jurats, i que «tots altres que no tendran cuyraces ne ballestes hajan a comprar hun pavés cascú, chich o gran, ab sa lança» (AHME a2: 205v-206v), i el 10-VIII-1408 comprà 30 ballestes més per 35 florins i mig (AHME a2: 357v-358r). En 25 anys el total teòric pujaria a 150 ballestes, però la realitat era diferent quan el 16-IX-1408, a més de fer referència al joc de la ballesta, s'encarregà un inventari per «veure, conèixer e regonèixer cascun vehí de la dita vila d-Elg quines armes tendrà o porà e deurà tenir» (AHME a2: 370r-370v), presentat el 29-III-1409 amb, entre altres armes, 93 ballestes en 59 cases i el compromís assumit per sis veïns de comprar-ne sis més (AHME a2: 411v-424r). A més, el 8-VIII-1420, per guerra amb Gènova pel domini de Còrsega, es prepararen «sis caxons de viratons» i mitja arrova «de fil de cànem per a obs de cordes de ballestes» (AHME a4: 16r-17r); veiem que constantment calia fil per al manteniment perquè el 22-X-1428 se'n comprà mitja arrova més (AHME a6: 513r).

Més avant, a la guerra dels Infants d'Aragó Elx veié el 26-VIII-1430 el desembarcament de «dos mil·lia cinch-cents hòmens, o quasi, castellans», que superaren «les barreres dels ravals e moreria». Els veïns isqueren «ab coratge ardent» i els feren fugir, però «es perderen cent set hòmens vehíns de la dita vila», 51 dels quals «morts allancejats» i 57 «cativats», així com les seues armes (AHME a7: 121r-121v). Aviat s'acordà la treva de Majano entre Castellà i Aragó per cinc anys, fins al 25-VII-1435, i, en previsió de reprendre's les hostilitats, el 3 d'aquell mes «lo fil de cànem que per lo consell de Elig fon comprat per a obs de fer cordes de ballestes, lo qual té en Pere Ortiz», es decidí que fos «venut en públich encant» (AHME a9: 38v), presumiblement per tal que els veïns repararen les seues armes, mentre que el dia 13 s'acceptà com a nou veí al ferrer de Novelda Hamet Açim per ser «menestral bo e sufficient», però sobretot hàbil «en fer ballestes de azer» (AHME a9: 47r), i el Consell ordenà «que per los justícia e jurats de la dita vila sien acompanyades e acompanyen les bombardes e ballestes e artelleries del dit consell, ab inventari, a aquelles persona o persones que ells conexeran que acompanyar-se degen» (AHME a9: 51r). Aquest repartiment registrat de ballestes del Consell entre qui sabera utilitzar-les es concretà l'endemà pel clavari o tresorer municipal Lluís Palau, que se'n quedà una i també repartí «una ballesta bo ab sa corda e encorda, e dotze pasadors enpenats» a Antoni Çaloni (AHME a9: 51v-52r), i igualment un parell

més de «ballestes e passadors ab sos ferros» el 18 de juliol a Antoni Soriano i a Francesc Vives (AHME a9: 56r). El 17-VII-1435 el mateix governador *d'enllà Xixona* (la part meridional del regne de València) Pero Maça de Liçana anà a Elx i ordenà al procurador per la ciutat de Barcelona (aleshores senyora d'Elx i Crevillent) Joan Ferràndez de Mesa que «ballesters hi fïosen mesos per guarda e conservació del dit castell de Crivillen» en cas que fora «pres per castellans, ço que Déu no vulla» (AHME a9: 52v-55r). Per a defensar el castell n'hi hauria prou amb vint ballesters que cobrarien de les rendes degudes a Barcelona, amb pena de 5.000 florins al procurador i el doble als col·lectors de les rendes, Pere Granyana i Ramon Morera, si no ho acceptaven; aviat van fer-ho (doc. 9).

Poc després, en un context bèl·lic entre granadins i murcians els anys 1448-1452 (Hinojosa 1996; Verdú 2010), el 10-VI-1447, un colp més «attenent que és dupte de guerra ab Castella», el Consell ordenà «arrear la vila de armes e bombardes e totes altres coses que sien necessàries a defensió», el mateix dia que es publicitava la ballesta que aquell any seria el premi del joc homònim (AHME a13: 10r-11v). El 30-V-1448 s'excusava per no ajudar a la defensa de la resta de la Governació *d'enllà Xixona* argüint que havia d'enviar cent ballesters al castell de Crevillent i altres cent a la Torre del Cap de l'Aljub (!), i el 12-V-1449 (doc. 13) «assignaren a·n Pere Cornellà e a·n Anthoni Fira que [...] farien inventari de les ballestes e almatzens que són en la dita vila e raval de aquella, anant per les cases», en un nou recompte de les ballestes particulars i dipòsits d'armes ara complementat amb l'encàrrec que «acomanen les ballestes del dit Consell a aquelles persones que sien dispostes a regir aquelles, e les meten a punt de cordes e de ço que auran menester», comprovant-ne l'estat i reparant-les, i repartint «als que regiran les ballestes, ab inventari, miga dotzena a cascuna ballesta dels pasadors del dit consell» (AHME a13: 344r-344v). El 27-XII-1450 el Consell envià a buscar a la zona del Derramador «huna càrrega de tamarit raonable a obs de fer trets per a ballestes» —planta amb una tija adient—, i comprà més fil de canem (AHME a14: 105v-106r). I el 2-I-1451 sol·licità a Barcelona que, per protegir tronc (cuirassa) i cap (cervellera), «que lo pus breu que fer se puxa per vostra senyoria, sien trameses cinquanta cuyraçes de hòmens ballesters e cent cervelleres de ballesters e sis bombardes, que tiren cascuna pedra de miga arrova, que sien fines bones, e dos ~~carretells~~ quintars de pólvora que sia fina, e vint colobrines e quatre caxons de viratons //^{110r} d'almazem e dos caxons de viratons de punta forta \de ballestes de lleva/»,⁸ així com disposar de les

⁸ *Ballesta de lleva* és un «enginy de guerra que s'arma amb l'ajuda d'una palanca» (vid. Faraudo), probablement en referència a una gafa i no als altres sistemes de càrrega.

rendes que li pagaven per tal que «puxen ésser asoldadats cent hòmens ballesters d'aquestes parts d'aquesta terra» (AHME a14: 109v-110r). El 28 de gener retornà la resposta afirmativa, «offerint-vos de pagar dins un any lo preu o valor de les dites armes» (AHME a14: 126r-126v), el 14 de març l'avís de l'arribada per un total –el preu desglossat no es copià– de 533 lliures, un sou i huit diners barcelonesos (AHME a14: 164v-165r), i el 26 de març es distribuïren les armes entre els veïns que les podien comprar (AHME a14: 176v-178v), i les restants «repartides per la vila entre los christians qui no-n an ni-n tenen» el 3 de juny (AHME a14: 186v-187v).

Durant la guerra civil catalana entre 1462 i 1472, el Consell acordà el 22-VIII-1462 enviar cinquanta ballesters a ajudar la reina Joana (AHME a 16: 179v-184r), finalment trenta-quatre el 3-X-1462 dirigits per Joan Pérez i Berenguer d'Alvado, per dos mesos entre anar-hi, l'estada i tornar-ne, comptant que quedaren detinguts a València (AHME a 16: 187r-191r). Entre el 24 i el 26-X-1462 es revisaren «les bonbardes, colobrines, balestes e altres armes del dit consell», i es portaren a la sala del Consell per examinar-les (AHME a 16: 197r-200v), necessitant-se una arrova de fil «per a obs de les balestes del consell e dels vehïns» el 15-XII-1462 (AHME a 16: 206v). Finalment, el 7-IV-1466 es demanaren 30 ballesters per acompanyar el rei Joan II *el Sense Fe* al setge de Tortosa però el Consell digué que no podia (AHME a 16: 442r-443v), i el 4-V-1466 preferí pagar mil rals d'argent «per asoldadar hòmens ballesters» i no anar-hi (AHME a 16: 446r-448r).

Les referències constants a repartir les balestes i tretes propietat del Consell fan pensar en la provisió de projectils que es devia fer en moments de perill. Per a Elx no ho sabem, però en un altre punt fronterer com és Calataiud (Saragossa) un inventari de 1371 registra 91.500 viratons al castell Major just després de la guerra dels Dos Peres, guardats en 271 caixes de diverses mides, amb 200 o 500 viratons per caixa, i amb tres de 1.300 (Cantos 2016). Pel que fa al preu, l'any 1454 les caixes de 500 projectils valien cinc lliures, i set si eren «de punta fort» (*vid. Faraudo: passador*), tot i que a la guerra amb Castella de 1430, el 4 de febrer el Consell comprà 500 passadors per «huyt lliures, VI sous, XIII diners» i «de messions, ço és, lo caxó dels viratons, IIII sous» (AHME a6: 628r-629r).

També tenim alguna referència sobre els preus de les balestes,⁹ a més dels 35 florins i mig que es pagaren el 1408 per aquelles 30 (doc. 5). El 24-IX-1448 en els comptes presentats pel clavari Ginés de Pomar (AHME a13: 256r-257r) consten:

⁹ Entre 1370 i 1460, 1 florí = 11 sous = 132 diners, i 1 lliura = 20 sous. Des del 1394, 1 ral d'argent = 1,5 sous = 18 diners. Des del 1426, 1 timbre = 10 sous (Sastre 2002: 99-106). *Vid.* Ibarra (1895: 89-95) sobre alguns preus a l'Elx dels segles XIV-XV.

cent e deu sous que diu haver pagats al discret en Johan Martínez, notari de la ciutat de València, per dos martinets que comprà per a les ballestes de acer del dit consell. Et axí mateix sis sous sis diners que diu haver pagat a n Anthoni Soriano per fer cordes a les ballestes de fusta del dit consell per lo fil e cera que y meté. Et axí mateix, quatorze sous vint diners que pagà a n Berthomeu Moscardó per fer tres miges lligades de fil a tres ballestes de acer per fer tres cordes e dos bencordes.

Per dos martinets comprats a València amb un intermediari es pagaren 110 sous, és a dir 10 florins. Un martinet valia, doncs, 5 florins el 1448 (si fa no fa, un mes de sou d'un ballester); més que les ballestes de 3 florins que veurem com a premi el 1416 i 1447. I fixem-nos que s'acudí a artesans diferents, Antoni Soriano i Bartomeu Moscardó, un per fer cordes a ballestes de fusta i l'altre, cordes i encordes per a ballestes d'acer (doc. 12).

Pel que fa al sou dels ballesters, que a les guerres del segle XIV havia comportat problemes per a saber qui havia d'assumir-ne el pagament (Ferrer 1990: 211-212), en el XV sembla competència del Consell. Així, el 4-I-1429 (AHME a6: 528r-528v) n'envià alguns per *bada* o guaita a la torre del Cap de l'Aljub amb un cost de 133 sous i 10 diners d'acord amb l'albarà que passaren al clavari, «los quals dits ballesters stigueren en la dita torre e a guarda de aquella per rahó de les fustes de moros que s deya que aquí devien aribar del rey de Tuniz». I el 24-IX-1448 el clavari Pere Lillo justificà 24 sous «que diu haver pagats a n Johan de la Selva, per ell e tres altres ballesters que anaren a guardar la torre del Port per certa nova que era de fustes de moros, los quals dits ballesters prenen a rahó de tres sous lo jorn e stigueren en la dita torre los dits ballesters dos jorns» (AHME a13: 256r-257r). Elx necessitava ballesters per a defensar-se, però també li podien ser requerits lluny com els 34 ja comentats cap a la guerra civil catalana el 1462 i cobrant cadascú sis timbres al mes (60 sous). Curiosament, quan hem vist que el 1466 els reis en demanaren 30 durant dos mesos o, per les dilacions del Consell, almenys els diners per a pagar-los el salari (Gil 2019: 422-423), la reina intentà que fos «ab lo sou que açí se dona de set florins comuns cascun mes»; és a dir, a la negociació volia pujar-lo a 77 sous tot i que el Consell el 4-V-1466 acabà donant-li només 1.000 rals d'argent (50 sous per ballester i mes). En qualsevol cas, tres sous per un dia a la torre del Port eren més dels 60 (o 77) que devien cobrar per un mes al servei llunyà dels reis.

D'altra banda, cal no oblidar que l'esplendor de la ballesta coincidí amb una època de canvis socials.

En els segles XIV i XV la població es presenta més dinàmica socialment i més diversificada laboralment, de manera que un nombre creixent d'individus [...] disposa de més temps per a l'oci i passa de classe productora a consumidora. El resultat d'aquests canvis estructurals es tradueix en la difusió, per viles i ciutats, dels concursos de tir amb ballesta, del joc de pilota o dels jocs d'atzar, practicats per la menestralia i els membres de gremis i corporacions. (Julià 1992: 12)

Per això hi ha referències a ballestes a les normes sobre apostes en altres jocs que, a més d'informar-nos de la seua existència a Elx (Hinojosa 1993), recalquen el paper que les autoritats donaven a l'exercici de la ballesta.

Periòdicament, com el 3-III-1449 (AHME a13: 312r-312v), es remarcava la prohibició de jugar, en casos particulars o fora de la tafureria, «a joch de daus o de naips que diners hi vaien, e açò en pena de LX sous pagadors per cascun qui axí als dits jochs jugat haurà», «de la qual pena haja la terça part lo justícia per fer la execució, la terça per lo acusador, l'altra terça per lo consell de la dita vila»; i la part del Consell solia destinar-se al manteniment de les muralles. Però, per exemple, mentre que el 18-III-1421 (AHME a4: 133r-134r) el Consell prohibí daus i naips, i el 7-III-1428 (AHME a6: 437r-437v) «negun joch de daus ne altre joch palesament ne amagada en neguna casa o loch de la dita vila de Elig e terme de aquella», amb multa de 60 sous o bé 30 dies «en la cadena» en ambdues ocasions, el 1421 s'exceptuaven els «de XXX taules, e de ballesta, e dart, e pilota, exedreç, alfardó \o tell/, terongeta, birles, e que jugant als dits jocs no puxen jugar ni juguen sinó tro en dos diners e menys per cascuna parada e per cascun tret o joch», i el 1428 quedava «exceptat, emperò, e declarat que pusquen jugar a joch de ballesta, e de dart, e de pilota, e de exedrez, e de alfardó, e de terongeta, e de birles», tot i que «no pusquen jugar ni juguen sinó tro en un diner per cascuna parada o per cascun tret o joch». Jugar a la ballesta, sí, però amb multa de 10 sous si s'apostava més de dos o, després, un diner en cada tret, tot i que menys d'un any després, el 8-I-1429 (AHME a6: 534r), es matisà «que totes e sengles persones, axí stranyes com privades de qualsevol condició sien, puxen jugar a joch de ballesta a diners aytants com se volran sens alguna pena».

La normativa variava segons els anys, les composicions dels consells i les negociacions per a l'arrendament de la tafureria, com quan el 21-XII-1438 (AHME a11: 102v-103r) es feu una «desenibició del joch» que recentment havien prohibit, fet que alliberava «dits jochs de daus e nahips e a tots altres jochs, podent jugar en aquells tota aquella

quantitat de diners que ben vist los serà», però només un mes i mig després, el 8-II-1439 (AHME a11: 116r-116v), d'una banda, es retornaren a Antoni Pomares els 26 sous que havia pagat per l'arrendament de la «tafureria de senyor», «e que en lo dit any no sia sostenguda tafureria ne jugue negun en aquella»; i de l'altra, es prohibí el joc de daus i naips sota la pena de 60 sous, «exceptat, emperò, que puxen jugar en la dita vila e terme de aquella a joch de trenta taules e a joch de teronjeta e a joch de dart e a joch de birles e de exedreç e de alfardó, açò dos dies lo joch e no més avant», i «exceptat encara que puxen jugar a joch de ballesta e de pilota tant jorn com volran jugar als dits jochs». Aquestes normes ja es preveïen variables, «la qual hordinació dur aytant temps com al dit consell plaurà», i s'anunciaven de la forma habitual, és a dir, «que de les dites coses ne sia feta crida pública per la dita vila, ravals e lochs acostumats de aquella». Poc abans del 2-X-1440 (AHME a12: 55v-56r) s'havien tornat a prohibir tots els jocs, però «attenent que pot ésser jugat alguns jochs sens càrrech, e per açò que les jens prenguen plaer e s puxen deportar», és a dir, en entendre'ls com una diversió, el consell tornà a desinhibir-ne uns quants. Un altre cop s'indicava que «a joch de ballesta e de pilota, que puxen jugar tanta quantitat de dies com volran», i que als altres es podria jugar dos cops setmanals, «ítem a joch de dart e de bil·les e de exedreç e de taronjeta e de alfardó e de truchs que puxen jugar cascun dels dits jochs cascuna persona dos dies lo joch», amb pena de deu sous per cada dia addicional.

Jugar a la ballesta fou, doncs, una realitat ben quotidiana entre els pecaminosos jocs de daus i cartes i aquells altres més ben vistos d'alfardó o tell(o) (sambori o xarranca), bitles, dards (javelina curta), escacs, tarongeta (?), trenta taules (?) i trucs (baldufa). Juntament amb la pilota, la ballesta sempre fou el joc més protegit i promocionat per les autoritats d'Elx.

3. EL JOC DE LA BALLESTA

En el procés de generalització de les ballestes sorgí la necessitat de les autoritats municipals de regular i alhora fomentar-ne la pràctica, i això explica les nombroses referències arreu de la Corona d'Aragó al *joc de la ballesta*, com a València el 1368 (Gómez 2004: 11), Manacor el 1392 (Ramis de Ayreflor 1931: 474-475), Vila-real el 1397 (Aparici - Aparici 2008: 101), Alcoi el 1427 (Hinojosa 1993: 399), Girona el 1428 (Batlle 1954), Barcelona (Aguiló 1902: 257) i Saragossa (Rodrigo 2007: 51-52) el 1435, o Palma el 1447 (Rosselló 1993). Aquest és el marc de referència d'aquest treball a partir de la mirada local del que passava a Elx, però competicions anàlogues existiren en altres territoris

i sembla que la primera meitat del segle XV en fou l'època daurada. Recentment, s'ha analitzat el *tiro à barreira* com a exercici de les milícies urbanes de ballesters a Portugal (Ferreira 2015), i la llarga tradició ballestera a la Itàlia septentrional –reivindicada a l'actual *Lega Italiana Tiro alla Balestra Antica da Banco* – és molt coneguda i ja fa temps que la historiografia ha estudiat el *giuoco della balestra* (Angelucci 1863);¹⁰ similar però amb diferències amb el tipus de torneig que ací tractem i que Alfons el Magnànim acabà portant a Nàpols el 1446, quan, a imitació del *Cerimoniós* el 1365, fundà una companyia de ballesters també dita de Sant Jordi que canviaria el nom pel de *Santa Maria della Pace* i es dissoldria a la mort del rei (Senatore 2010).¹¹

En qualsevol cas, a Barcelona existí entre 1356 i 1516 una milícia municipal de ballesters per a la defensa costanera (Badia 2022), però la més famosa companyia de ballesters de tota la Corona d'Aragó és la de Sant Jordi o del Centenar de la Ploma, autoritzada a València el 1365 per Pere el *Cerimoniós* durant la guerra dels Dos Peres i l'eco de la qual ha arribat a l'actualitat gràcies a l'imaginari literari de la Renaixença (Llombart 1887). Aviat s'organitzaren en confraria amb un lloc per practicar-hi, «un pati descobert, al costat de la ballesteria, una mena de caserna, dipòsit d'armes i centre de reunió dels ballesters del Centenar. Es trobava en el lloc que avui està ocupat pel Teatre Principal de València» (Sevillano 1966: 40). I el 1368 s'hi destinà un espai específic «en fer tanqua de alcunes tàpies e de portes en lo vall après del Temple, per fer trinquet als ballesters de la dita ciutat e a altres volent jugar al joch de la ballesta». ¹² No sabem si amb el Centenar s'inicià una mena de promoció reial de la ballesta que s'estengué pels diversos estats de la Corona d'Aragó, però des de llavors moltes viles organitzaren competicions que funcionaven de manera molt semblant. ¹³

A Elx el joc de la ballesta ja ha sigut esmentat (Hinojosa 1993: 400-402). La notícia més antiga conservada és del 28 d'agost de 1400 (doc. 2) i, com ja hem vist, almenys en dues ocasions (1408 i 1447) s'aprofità per a parlar-ne al mateix Consell en què es tractaven preparatius bèl·lics; com una mena de recordatori de la importància de l'entrenament i la necessitat de recompensar-lo, ja que això era precisament l'objectiu principal d'organitzar jocs de la ballesta.

establir certàmens i premis al millor tirador. Els exercicis tenien lloc quasi tots els diumenges i festes. I, en determinats dies i sota unes regles molt precises i detallades, que es podien llegir en els Capítols del Joch de Ballesta, es feia el certamen. Al més hàbil se li donava un premi d'una joia, o un vas d'argent o altres donatius» (Sevillano 1966: 41).

¹⁰ Per exemple, de Lucca es conserva una normativa en llatí de 1443 (Angelucci 1863: doc. XIX), amb traducció italiana a: <https://consanpaolino.org/ordo-pro-balistarii> (vid. Romiti 1972).

¹¹ «Item doni a mestre Guillem lo argenter, los quals li eren deguts per lo preu de una copa d'argent daurat que d'ell fou comprata lo primer dia del mes present de juny, la qual lo senyor rey (*segue dona dep.*) volgué e ordena fos més per joya lo jorn de sent Elm [= s. Erasmo, il 2 giugno] als ballesters de la confraria de Sent Jordi novellament per lo dit senyor ordenada, e fou consignada a micer Johan de Copons constable dels dits ballesters per offerirla per joya als dus ballesters qui lo dit jorn devian jugar a ballesta e per donar-la al millor tirador. E fou present en lo dit pagament Nicolau Bruscha XIII d. tr. XV» (ARV, *Mestre racional*, 9487, f. 210r). Transcripció italianitzada de F. Senatore (2010: 344).

¹² *Claveria dels censals*, llibre I, 25-V-1369 (AMV), transcrit per J. V. Gómez (2004: 11). Segons el *vocabulari Faraudo*, es conserven uns Capítols del joc de la ballesta de València del 16 de desembre de 1429.

¹³ «A poc a poc es van obrir altres camps d'exercici i es van

¹⁴ El 30-VIII-1401 el Consell prohibia «que no sia alcú ossat tirar dart dins les barreres de la dita vila per ço que no hajen loch de fer alcun dan» (AHME a2: 198r).

¹⁵ Probablement relacionat amb *terrada* quan Alfons el Magnànim el 1424 ordenà al batle de Tortosa «que li fes fer una bella terrada al castell on pogués jugar a la ballesta» (Sallucú 2004: 425).

¹⁶ «Un altre moment de diversió en el qual la música estava present era la prova esportiva del tir amb ballesta. Sabem que al 1397 es pagà a Francesc Sola *trompador*, Pasqual Mengot *juglar de cornamussa*, i al *na-filer* Johan Piquer, *per ço com sonaren lo dia que començaren a jugar a la ballesta que la dita vila havie donada a jugar*» (Aparici - Aparici 2008: 101).

¹⁷ <http://www.istitutodatinini.it/biblio/images/it/riccard/237/htm/elenco.htm>. Citat per L. Ferreira (2015: 164).

¹⁸ És el concepte de premi genèric que a Elx també es guanyava el 1442 a les curses de cavalls en la forma de llança o esperons amb un valor de 12 sous (doc. 10). A Ontinyent (doc. 16), en canvi, sembla sinònim de competició.

Prèviament, el lloc triat havia de ser segur i identificable,¹⁴ i el 1485 el Llibre del mostassaf de Puigcerdà «mana que no y haie degun qui gos jugar a ballesta dins los barris de la vila, sinó en lo camp dels tiradors en lo loch acostumat, sots pena de X sous» (Puerta 2020: 124). Aquest espai s'anomena *mostra* a Manacor el 1392 (Ramis de Ayreflor 1931: 474) i, si a València ja l'hem vist el 1368 al fossat o *vall* arrere del Temple (Gómez 2004: 11), el retrobem el 1431 quan, abans de la competició, el *sotsobrer* de murs i valls tenia cura del terreny de joc que existia a prop del portal dels Tints (Cárcel 1992: 493). També a Palma el 1451, per jugar al «vall del portal de la Plagadisa al joch de la ballesta segons és acostumat», calia «fer lo tarrer e escurar lo dit vall» (Rosselló 1993: 491). Aquest *terrer* que servia per a aturar els trets (fig. 3) se cita a Elx el 1400 (doc. 2) i a Ontinyent (doc. 16),¹⁵ i en deien *mot(a)* a Girona el 1428 (doc. 8). Finalment, un cop adequat el fossat de la muralla o l'espai alternatiu triat, la contesa es devia anunciar a toc de nafil com a veritable esdeveniment social que era i, potser com a Vila-real, amb una desfilada i músics que devien anar «acompanyan la ballesta e jugadors, de la Cort tro al loch on la jugaven» (Aparici - Aparici 2008: 101).¹⁶

Fig. 3. Terrer i ballesters collant (blau) i disparant (roig) ballestes entre 1325-1350, del *Liber secretorum fidelium crucis* (full 130r) de la Biblioteca Reccardiana (Florència).¹⁷

Pel que fa a les normes, la millor explicació és la lectura dels documents ja citats, especialment els detallats Capítols d'Ontinyent. Molt breument direm que era una competició anual i que a Elx el cicle es tancava el 1408 per Sant Miquel, el 1416 per Nadal i el 1447 per Sant Joan (docs. 6, 7 i 11). Del premi en deien *joia*,¹⁸ i fou assumit pel Consell fins que el 1449 el delegà als arrendadors de les *cises* o impostos sobre ar-

ticles de consum (Hinojosa - Barrio 1992: 576), de manera semblant al que es feu a Palma des de 1447 (Rosselló 1993). La *joia* al principi fou una ballesta de qualitat, com la valorada en quatre florins i dos sous que guanyà Jaume Pinyol el 1402 (doc. 4) –si bé de 1416 a 1447 el premi es mantingué en una de tres florins (docs. 7 i 11)–, o bé peces d'orfebreria, com copes o culleretes d'argent (doc. 15), tot i que avançat el segle XV es reduí a un moltó valorat en quinze sous. Els *colps*¹⁹ o jocs guanyats cada jornada –s'hi jugava els diumenges i altres festius per no pertorbar l'activitat econòmica–, s'apuntaven i eren recompensats amb premis menors, amb un total que baixà dels 60 sous anuals de 1442 i 1448 (docs. 10 i 12) als 50 de 1457, «ço és tres sous cascuna festa o digmenge mentres durarà» (doc. 14), i a voltes calia afegir-ne alguns més (doc. 12). Així, doncs, a Elx el 1408 es jugaven deu jocs per jornada (doc. 6) i dotze el 1447 (doc. 11), amb un total de tres sous al dia, pagant-se a tres diners el joc (docs. 10 i 11). A Girona el 1428 eren vint jocs per jornada, però a dos diners el joc (doc. 8), i a Vila-real el 1468 eren quinze colps per jornada (doc. 15).

Al terror es col·locava com a diana o *fitó* un paper blanc redó (fig. 4) o una *estaca* i es tirava des de 60 o 120 passes a Vila-real (jugar *a tir* i *a mostres*, respectivament; doc. 15) i «güit meços ha çent paçes y quatre meços ha çent çinquanta paçes» a Ontinyent (doc. 16). Si el punt sis d'Ontinyent obligava a apuntar el nom dels jugadors als projectils i el dos prohibia tirar-hi recolzats o asseguts «per conçervació del joch de la ballesteria» (doc. 16), a Elx s'exigia el 1447 «que juguen de raya» sense ultrapassar-la (doc. 11). Lògicament, algú arbitrava: a Elx el 1400 i 1408 «dos hòmens feels» (docs. 2 i 6),²⁰ mentre que a Ontinyent s'esmenten campaners, llevadors, oficials i missatges. Com a càstigs generals hi havia la pèrdua de torns o punts i també multes, però a Elx el 1400 si algú movia el fitó s'acordà «que·ls fels li descalcen la çabata et la y possen a terror» (doc. 2), mentre que a Girona el 1428 la sabata també anava «a la stacha del mot e y tiren tots los jugadors» si juraven «de Déu ne de la Verge Maria ne de sants ne de santes» (doc. 8).

Finalment, cal dir que se'n requeria un nombre mínim de participants, en principi cristians,²¹ i a Elx baixaren dels deu de 1408 (doc. 6) als huit de 1416 (doc. 7) i als sis de 1442, 1447 i 1457 (docs. 10, 11 i 14); com els sis també exigits a Vila-real el 1468 (doc. 15) i a Ontinyent (doc. 16). Aquesta reducció progressiva portà a la desaparició del joc de la ballesta a Elx a finals del segle XV, amb uns premis fortament minvats. El 10-VI-1487,

¹⁹ *Colp*: «En les justes o tornejos, punt o marca de qualificació adjudicat al junyidor» (vid. Farauo).

²⁰ *Feel*: «Àrbitre; persona designada pel rei o per la cort de justícia per a senyalar el camp i reconèixer les armes dels batallers en combat singular, assistint-los i curant de la igualtat de condicions entre ells» (vid. Farauo).

²¹ Si el segon punt dels capítols d'Ontinyent (doc. 16) no accepta «moro ne catiu ni jueu», a Vila-real «la participación mudéjar la encontramos por ejemplo en la clavería de 1400-1401, donde se consigna el pago de 2 ss. por una oca a Panig, moro, quien ganó a jugar a ballesta lo día o fiesta de Sant Miquel» (Aparici 2007: 584).

lo dit magnífich Consell hordena que los quinze sous que ·ls sisers de la dita vila són tenguts dar e pagar per a hobs de comprar hun moltó per a jugar a la balesta los balesters en la dita vila lo jorn de senyor Sent Salvador primervinent, segons per los capitols de la dita sissa és contengut, que aquels los dits sisers donen al clavari del dit Consel per ha obs de fer la dita festa de Corpus Crist, e que lo dit moltó no·s jugue a la dita balesta. (AHME a 18: 22r)

I el 27-V-1488 es repetí la mateixa situació, molt probablement pel nombre insuficient de participants, ja que es precisà fer-ho «considerant que no y ha ballesters al parer de la dita vila» (AHME a 19: 4v).

El malenconiós epíleg del joc de la ballesta, abandonat tant per les institucions com pels seus participants, els veïns ballesters, és el reflex de la progressiva pèrdua d'importància d'aquella arma icònica a les acaballes del segle XV, i alhora un dels senyals més clars de l'ocàs medieval.

Fig. 4. Ballester i fitó l'any 1479, del llibre *Schachbücher* (full 168r) de la Biblioteca Nacional d'Àustria (Viena).²²

²² https://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Historische_Bilder/Scheibenschießen. Citat per López (2020), «La ballesta, historia de un arma de la clase baja», *Archivos de la Historia* (<https://archivoshistoria.com/la-ballesta-historia-de-un-arma>).

4. APÈNDIX DOCUMENTAL

Document 1. 1384, gener, 22. Elx (AHME a 1: full 348v-354v)
Divendres XXII dies de janer, anno a nativitate Domini M^o CCC^o LXXX° IIII°

Fon ajustat consell per albarans en la torre on és acostumat, en lo qual foren fon per la raó davall escrita \los/ honrrats mossèn en Francesch Miró, procurador d'Elx e de Crivillen per l'alt senyor infant, \en Jacme Ivanyes, batle,/ en Garçia de Lorqua, justícia, en Gil Gastó e en Joan Miró, jurats, en Sancho de Lorqua, en Joan Yvanyes d'Uverna, en Berenguer Crespo, en Joan Xerta, en Bertomeu Ferri, en Joan Navarro, en Gil Carbonell, en Pere Albaredo, en Pere Bataller, notari, en Guillem Monistrol, n'Arnau Penedès, en Bernat Sans, en Francesch Vayllflor, en Domingo Monçó, en Pere Crespo, en Francesch Rotlà, en Pere Granyana (e en) Joan Quirant. E essent en consell ~~en los foren lestes~~ //^{349r} ~~als molt honrrats lo~~ en consell unes cartes que mossèn en Bonafonat de Sent Feliu, procurador general del senyor infant, \a/ tramès a la vila d'Elx, les quals en Guerau Domènech, procurador d'Alcoy, (ha) tramès açí ab un omlogat ab letra sua, de les quals cartes de mossèn en Bonafonat que eren closes e segellades és lo sobrescrit aytal: Als molt honrats lo procurador, justícia e jurats de les viles d'Elx e de Crivillen.

E foren les dites cartes ubertes, e lestes que dien axí: Molt honrrats senyors, certifich la vostra onrrada saviea que huy disapte, data de la present, en ora de mises majors avem reebuda una letra del molt alt senyor infant don Martí, de la tenor següent: Mossèn en Bonafonat, una letra avem vista (*espai en blanc d'un full i mig on no es copià la carta de l'infant*).

//^{351r} E los dits honrats ofiçials e proòmens del consell, per guarda e defensió de la vila en servei del senyor infant, e en prou de les jents, foren fetes les ordinacions següents:

[...] Ítem ordenaren que sia scrit a mossèn en Bonafonat de Sent Feliu, que tinga per bé de comprar armes, çò és ballestes e scuts, al afor covinent segons ell mils porà, e que prenga spera tro a Sent Miquel primervinent, e lladonchs les jents auran collit tots lurs blats e pagaran los dits arnesos sens dubte. \E tot çò qu'ell ne farà lo consell o aurà per ferm, e n farà cas a aquella (*marca #*) / [...]^{352r} [...] (*marca #*) obligació que ell vulla \a voluntat sua/ a pagar el dit dia de Sent Miquel. E que li \sia/ scrit delantadament que li plaçia comprar cinquanta ballestes, cinquanta cuyraçes e cinquanta baçinetes: ~~e cinquanta pavesos~~: \semblants de les de galeres/. E comprats los dits arnesos ~~que sia scrit al~~ que plaçia al dit mossèn en Bonafonat que vulla tantost trametre. E al dit dia de Sent Miquel que sia cert que l consell pagarà lo preu dels dits arnesos.

[...]^{354r} [...] (*Versió definitiva de l'esborrany*) Ítem ~~seny~~ mossèn en

Bonafonat, entre de altres promeses que a present avem ordenades per rahó de la dita vostra carta que ns avets tramesa, es estat ordenat ~~que per tant~~ que ~~és necessari~~ sien \comprades per a la dita vila d'Elx/ cinquanta ballestes e cinquanta cuyraçes e cinquanta baçinetes ~~semblants de les de gal·leres~~ \baçinetes/, e açò per tal con en temps que la vila d'Elx era en poder del rey de Castella foren toltes totes les armes als veïns, axí e \que jatsia ne sien algunes però prou fort poques, et/ per aquesta raó avem menester per als que non an la dita provisió de armes, perquè us pregam, mossèn en Bonafonat, afectuosament, que ls desús dits arnesos vos vullats comprar on vos conexerets que a més covinent preu o porets aver. ~~E que les dites armes comprades sien bones e covinents.~~ E \que no sia roba de almazem mas que sien cuyraçes d'Itàlia segons usen ara, bones e covinents e sinó no ns ne enviasen.//^{354v} e les baçinetes semblants de les que porten en galeres, e les ballestes de fustes bones/, per çò que muntarà lo preu de les dites armes que us plaçia pendre n espera tro al dia de Sent Miquel primervinent car les jents no an diners, ans son estats menesteroses. E a Sent Miquel, si a Déu plaurà, auran collit tots lurs blats e aurem de què pagar les dites armes. E no llexets mossèn en Bonafonat de comprar nos les dites armes e de fer proveniment de la paga al dit dia de Sent Miquel, car tot çò que vos ne farets nos o aurem per ferm, e us ne farem quan açí siats tota aquella obligació que vos voldrets [...].

Document 2. 1400, agost, 28. Elx (AHME a2: full 35v)

(*Al marge esquerre*: ballestes) Ítem ordena lo consell que l paper e fitó del joch de la ballesta, la qual lo consell ha dada a jugar als ballesters, stiga ~~ferm~~ ferm en hun loch contínuament, e de aquí no l leven. E si alcú contrafarà, que ls fels li descalten la çabata et la y possen a terror, e tornen lo paper e fitó en aquell loch hon \stava quan/ lo primer joch fon començat a jugar.

Document 3. 1401, setembre, 18. Elx (AHME a2: full 206r-206v)

(*Al marge esquerre*: ballestes) Ítem ordena lo dit consell que sien repartides a coneguda dels dits justícia, jurats e persones dessús nomenats, entre cinquanta hòmens de la dita vila cinquanta ballestes, çò és a cascú una ballesta en axí que cascú compre una ballesta arreada //^{206v} dins lo temps dessús declarat e sots les imposicions e exàmens de penes dessús declarades.

Document 4. 1402, març, 30. Elx (AHME a2: full 291v)

Ítem hordena lo dit consell que sien presos en compte als jurats quatre florins e dos sous que dien haver bestrets e pagats en la ballesta, la qual lo dit consell en l any passat manà ésser donada als ballesters de la dita vila al joch de la dita ballesta, la qual ballesta los dits jurats dien que deuen donar a n Jacme Pinyol que aquella guanyà al dit joch, e mostrant cautela que ls sia prèns en compte.

Document 5. 1408, agost, 10. Elx (AHME a2: full 357v-358r)

(*Al marge esquerre*: que ballestes sien comprades) Ítem hordena e tench per bé lo dit honrat consell que trenta ballestes que n'Alfons Quirant e n'Anthoni Navarro e en San Jacme Sánchez de Llorqua han·i comprat ab que //^{358r} a obs del dit consell, si emperò lo dit consell les volia, si no que·s romanguesen a aquells, les q quals costen trenta-cinch florins \e mig/, les quals ballestes al dit consell plau que sien a obs e per a (o)bs del dit consell, e mana que les dites ballestes als jurats e clavari qui a present són del dit consell que paguen als dessus dits n'Alfonso e n'Anthoni e en Jacme de Llorqua los dits xxxv florins e mig, per çò e mostrant cautela que·ls sia prés en compte, per çò que en après les dites ballestes sien repartides per los vehïns de la dita vila en aquell for e manera que al dit consell plaurà.

Document 6. 1408, setembre, 16. Elx (AHME a2: full 369v-370r)

(*Al marge esquerre*: ballesta a jugar) Ítem hordena e tench per bé lo dit honrat consell que per los vehïns e ballesters de la vila d·Elig sia jugada una ballesta tots digmenges e festes de tenir, la qual ballesta lo consell ha comprada per a la dita rahó. La qual ballesta se jogue per hun an en los dits dies per hun any. En axí, emperò, çò és de la començant de la festa de Sent Miquel primer·vinent e aquí avant a hun any complit. En axí, emperò, que quant juguen a la dita ballesta s hi sien deu ballesters o jugadors, e de aquí amunt, e que cascun dia qui jugaran sien tenguts de jugar tro en deu jochs entre tots, e que aquell dia no sien tenguts de jugar pus dels dits deu joeh jochs a la dita ballesta, que los jochs qui faran cascun dels dits jugadors sien scrits per //^{370r} jornades, e que aquell qui més jochs haurà en la dita ballesta al cap del any que lo dit consell li don la dita ballesta franchament. E que per los justícia e jurats sien acomanades les dites coses a dos hòmens feels a veure e regonèxer e conèxer çò que sia justícia e rahó entre los dits ballesters e jugadors.

Document 7. 1416, desembre, 22. Elx (AHME a3: full 296v)

(*Al marge esquerre*: ballesta iii florins) Ítem ordenà lo consell que generosament sia donada al joch de la ballesta una ballesta als jugadors de ballesta que aquí jugaran que valla tres florins e que·s jogue de Nadal primer·vinent per hun any comptador de Nadal primer·vinent en avant, e qui més jochs hi haurà que sia sua, e que no pusquen jugar al dit joch sinó huyt ballesters, e d·aquí a ensús e no a enjús, e que la dita ballesta se jogue en dies de dichmenges e de festes de tenir, axí en vila com fora vila, e no en altres festes o dies, e que aquella pague lo clavari, e mostrant cautela sia·li prés en compte.

Document 8. 1428, juny, 25. Girona (AMG, Manual d'acords: fulls 18v-19r)

Los jurats de la ciutat de Girona haut sobre açò consell d'alguns notables ciutadans de la dita ciutat volents donar tot loch que tots aquells qui s'volran avisar en tirar de ballesta se pusquen exercitar en tirar, e ésser bons punters, e per molts squarts és bellesa de la ciutat, per çò donen de bens de la Universitat de la dita ciutat una joya, çò és una peça d'argent valent deu fflorins d'or d'Aragó, la qual joya tendrà en comanda en Narçis Olms perayre de la dita ciutat.

Item que la dita joya haia star en joch d'aquí a la festa de Sant Johan de juny primervinent, e que en cascun dimenge e en cascun die de festa en què s'juguera no s'pusque jugar a la joya sinó vint jochs en una jornada.

Item que en lo die de la dita festa de Sent Johan de juny primervinent la dita joya sia donada e gonyada a aquell qui més jochs haurà, sots emperò e ab aquestes condicions se, çò és que lo demunt dit qui més jochs haurà sia tengut pagar al segon qui après d'ell primer més jochs haurà tres fflorins, e al terç dos fflorins.

Item que si aquell que romandrà havent més jochs serà absent o justament ampatxat haia ésser sperat un dimenge o die de festa. E per semblant si s'trencava la ballesta d'aquell qui més joch haurà, e no haurà altra, sia sperat en aquella jornada que no s'ijuch ans sia sperat a altra jornada.

Item que jugant la joya los jugadors hagen a jugar de bons a mel·lors, e que no y puguen anar de dos diners avant en cascun tret.

Item que negun dels jugadors no jur de Déu ne de la Verge Maria ne de sants ne de santes, e qui lo contrari farà que s'escalç cascuna vegada la sabata, e la haia a posar a la stacha del mot e y tiren tots los jugadors.

Item que los dits jurats pusquen a les dites coses affigir e tolre e mudar tantes vegades com lo lu s'plaurà.

Document 9. 1435, juliol, 17. Elx (AHME a 9: fulls 52v-55r)

Dichmenge desús nomenat, XVII dies de juliol anno a nativitate Dichmenge desús nomenat, XVII dies de juliol anno a nativitate Domini M^oCCCC^oXXX^o quinto.

En est dia fon ajustat consell general en la sala del consell de la dita vila de Elig, entre despertada e vespres cridat \de matí e/ en la dita hora per en Jachme Crespo, missatger del dit consell ab son de naffil, en lo qual fforen los honrats en Guillem de Santacília, justícia de la dita vila, en Luys Palau e n'Arnau Bonmaytí, jurats de la dita vila, e per hòmens de la mà major e menor, e esent ajustat lo dit consell ordenà çò que s'segueix: //^{53r}

Est dia fon promulgat en lo present consell per los dejús dits jurats, dients de paraula, que en lo present dia de matí lo nò molt noble e savi baró don Pero Maça de Liçana, governador en part del Regne de València d'ença Sexona, huy de matí fon personalment en la vila de Elig en los porches de la plaça de la dita vila, e esent aquí féu

se co[v]enir devant sa presència lo honorable en Johan Ferràndez de Mesa, lochtinent de procurador per la molt insigne ciutat de Barchinona, senyora de Elig e de Crivillen, e esent aquí manà al dit honorable lochtinent de procurador que ja era cert com lo terme de la treva qui és prop feneix en lo XXVè dia del present mes de juliol, e que era necessari lo que lo castell del loch de Crivillen ffos provehit, que ballesters hi flosen mesos per guarda e conservació del dit castell de Crivillen per çò que sa era cars que lo dit castell de Crivillen era pres per castellans, çò que Déu no vulla, del dit loch de Crivillen, ne poria éser en segur molt mal a la terra e dany a la terra e d'aquests casos semblants deia éser prov[e]hit. E que per çò que havia manat al dit honorable lochtinent de procurador que sots pena de cinch milia florins d'hor comuns //^{53v} de Aragó ell metés en lo dit castell de Crivillen per guardar aquell vint ballesters e [que] aquells flosen e sien pagats de les rendes de la insigne ciutat de Barchinona, les quals ha entre mans lo consell de la dita vila, a lo qual per lo dit eons honorable lochtinent de procurador li fou respost segons consta e aparex en poder éser continuat en poder d'en Vidal de Liminyana, notari scrivà del dit noble governador. E en après lo dit noble governador manà a-n Pere Granyana e a-n Ramon Morera, qui presents foren e que n a les dits dites coses com a col·lectors de les dites rendes pertanyents a la dita ciutat de Barcelona, dot que pagasen los dits ballesters del seu sou que aquells haurien guanyat en lo dit castell de Crivillen e açò de les dites rendes de la dita ciutat de Barchinona, e açò en pena de deu milia florins d'hor comuns de Aragó e de la fealtà e naturalea que són tenguts al dit consell \senyor Rey/. E que per los dits en Pere Granyana e en Ramon Morera, col·lectors dejús dits que en lo present consell eren, personalment dixeren que respongueren al dit noble //^{54r} governador que era veritat que ells eren col·lectors de les dites rendes pertanyents a la dita insigne ciutat de Barchinona, emperò que ells \eren col·lectors e/ havien càrrech de collir les dites rendes per lo consell de la dita vila, e de donar les dites rendes al dit consell o a qui lo dit consell voldria e manaria, per què pregaren al dit noble governador que ls donàs loch que açò poguesen suportar e notificar-ho al consell de la dita vila per lo qual ells són col·lectors, e que y farien çò que deguesen. E que lladonchs lo \dit/ noble governador, atenent a la dita resposta, encontinent manà als dits justícia e jurats que ls manà, sots pena de deu milia florins d'hor comuns de Aragó e de la fealtà e naturalea que eren tenguts al dit senyor Rey, els pagasen de les dites rendes pertanyents a la dita ciutat de Barcelona que ells manasen als dits col·lectors que ells fahesen pagasen e fahesen pagar de les dites rendes lo sou dels ballesters del [castell de] Crivillen tant com muntarien e am lo sou que guanyar haurien, e que per ells, dits justícia e jurats, hi fon respost al dit noble //^{54v} governador que ells ho repportarien e ho notificarien al consell de la dita vila, qui ha les rendes

entre mans, e que-y farien çò que deguesen, segons consta éser continuat en poder del dit en Vidal de Liminyana, notari qui reebia los dits acorts, per què los dits justícia e jurats ~~dix~~ ~~dixeren~~ que notificarien les dites coses en lo present consell que-y farien ~~eò~~ ~~que-d~~ ffes o farà çò que deurà. Per tal lo dit consell general, hoydes les dites coses, parlant sobre aquelles prou, e contraordenà que, tement los dits manaments penals, ~~que los manà~~ ~~dix~~ e manà als dits en Pere Granyana en en Ramon Morera, col·lectors de les dites rendes, que donen e liuren de les dites rendes ~~aquelles~~ al dit honorable en Johan Mes Ferràndez de Mesa, lochtinent de procurador, ~~e a qui lo dit manament se~~ aquells diners que los dits ballesters de Crivillen hauran guanyat \per hobs de pagar lo sou dels dits ballesters/, protestat emperò lo dit consell que, per pagar lo sou que los dits ballesters \del dit castell/ de Crivillen deuran haver, no sia fet o engendrat algun prejuy a ~~les dites rendes del pertanyents~~ a la dita //^{55r} ciutat de Barcelona ne al dret \e jurisdicció/ de aquella, ans li sia e romanga tot son dret salvu, e aquells ~~ne a la dita vila ne al consell de aquella~~ contra qui deia, ne ~~al~~ per semblant sia fet o engendrat algun prejuy al dret ~~del dit~~ de la dita vila ne al consell de aquella.

Testimonis són de açò en Berenguer de Quexans de menys dies, en Johan Blasco e en Berthomeu d'Alvado, vehins de la dita vila..

Document 10. 1442, agost, 3. Elx (AHME a 12: fulls 174r-174v)

Ítem que aquell qui arrendava la dita inposició (*de la cisa*) en l'any present e de aquí avant, sens deducció del preu del dit arrendament, sia tengut donar de sos diners propis a córrer als rocins lo dia e festa de Sent [Johan?] del mes de juny de cascun any e en la festa de Sant Salvador, en cascuna de les dites festes de cascun any, una llança e hun parell d'esperons que vallan XII sous cascuna joya, e que-l primer rocí que aplegara a la joya guanye la llança e lo segon rocí qui aplega après del primer guanye los sperons.

Ítem hordena lo dit consell que per lo clavari de aquell sien donats \o acomanats/ a n Pere Hortiz present, acceptant e rebent, LX sous per a obs de jugar aquells a la ballesta per los ballesters de la dita vila per çò que aquells faien plaer de venir a jugar és haver-y LX a jugar al dit joch, e mostrant cautela li sien presos en compte. E que lo dit en Pere Hortiz sia tengut // ^{174v} fer, faça o done als dits ballesters, quant seran de sis amunt, a jugar los dies dels dicmenges e de les festes de tenir, cascun dia tres sous, los quals juguen en aquesta manera, çò és cascun joch tres diners, e aquell ballester que millor joch farà guanye los dits tres diners cascun joch, los quals dits LX sous sien jugats tro que sien acabats en la forma dessus dita, e aquells acabats, que-l dit en Pere Hortiz ho mostre en llibre o memorial als justícia o jurats quals persones los hauran guanyats.

Document 11. 1447, juny, 10. Elx (AHME a 13: fulls 10r-11v)

Disapte, X dies del mes de juny anno a nativitate Domini M^o CCCC^o XXXX° VII°

En est dia fou ajustat e tengut consell general en la sala o torre del honorable consell de la vila de Elig hon és acostumat tenir consell en la dita vila, cridat de vespre e de matí per la dita vila, ravals e lochs acostumats de aquella per Jachme Crespo, misatger del dit consell ab so de anafil o de trompeta en forma acostumada. En lo qual foren los honrats en Jachme Hortiz, justícia de la dita vila, e en Pere Hortiz e en Ginés de Pomar de menys dies, jurats de la dita vila, e per hòmens de la ma major, migana e menor. E esent ajustat lo dit consell, hordenà çò que s segueix:

Ítem lo dit honorable consell, attenant que és dupte de guerra ab Castella, hordenà que los dits justícia //^{10v} e jurats, ensemps ab en Pere Codines, en Alfonso Quirant, en Ginés de Pomar maior de dies, en Guillem de Santacília, en Paulo de Malla major, en Berthomeu d'Alvado, puxen entendre e entenxen en arrear la vila de armes e bombardes e totes altres coses que sien neçesàries a defensió de la dita vila e la mesió que s hi farà que ho pac lo dit clavari del dit consell, e mostrant cautela li sia prés en compte.

[...] (*Al marge*: ballesta a jugar als ballesters). Ítem hordenà lo dit honorable consell que una ballesta de azer que valla trenta tres sous sia donada a jugar a la ballesta als ballesters de la dita vila a hun any comptador de la festa de Sent Johan primera vinent, avant la qual sia jugada //^{11v} en los dies dels dicmenges e de les festes de tenir, jugant cascun dia dotze colps e que no puxen jugar a la joya sinó quant hi sien sis ballesters d'aquí amunt, e que al cap del dit any, qui serà lo Sent Johan de juny après següent, aquell ballester qui més jochs o colps haurà guanyat que sia sua la dita ballesta, la qual per lo clavari del dit consell sia comprada, e per demostració de la present hordinació li sia prés en compte. E axí mateix que l dit clavari done a jugar als dits ballesters sexanta sis sous los quals juguen en los sobredits dies de dicmenges e de festes los dits ballesters, çò és cascun dia tres sous, e que aquell ballester que millor tret o joch farà que guany tres diners, e que tots los dits ballesters juguen de raya, e aquell que més avant jugarà de la dita raya que no guanye res encara que sia lo millor joch, çò és aquell tret que haurà jugat fora de raya.

Document 12. 1448, setembre, 24. Elx (AHME a 13: fulls 256r-257r)

Item més ordenà lo dit consell //^{256r} que a n Ginés de Pomar, menor de dies, clavari qui fou en lo any passat, mostrant cautela li sia prés en compte cent e deu sous que diu haver pagats al discret en Johan Martínez, notari de la ciutat de València, per dos martinets que comprà per a les ballestes de acer del dit consell. Et axí mateix sis sous sis diners que diu haver pagat a n Anthoni Soriano per fer cordes a les ballestes de fusta del dit consell per lo fil e cera que y meté. Et axí mateix quatorze sous vint diners que pagà a n Berthomeu Moscardó per fer tres miges lligades de fil a tres ballestes de acer per fer tres cordes e dos bencordes. Et de altra

part, sens cautela mas per demostració de la present, li sia pres en compte d'enou sous VI diners que féu de missas en pa e vi e levar aquell al port per als prevere, ^{//256v} oficials e altres bons hòmens que-y anaren per nova que-y havia de fustes de moros, e açò en lo mes de marz de aquell any. Et de altra part li sien presos en compte, mostrant cautela o per informació del rebedor, la quantitat onze sous los quals pagà a Martí de Aliaga e Anthoni Pérez e Berthomeu d'Òcò e a Ginés Javaloyes perquè anaren a guardar la Talayola los dos e los altres ~~per ço com~~ sigueren una nit en la Torre de la Campana per bada per nova que-y havia de fustes de moros, e açò a X de juliol del any passat. Et axí mateix dotze sous que pagà als ballesters a jugar més de la quantitat que era ordenada per lo dit consell, los ^{//257r} quals per demostració de la present li sien presos en compte.

(*Al marge*: que sien pagats XXII sous a Alfonso Ortiz). Item més ordenà lo dit consell que dos florins que en Alfonso Ortiz, en nom del clavari, pagà als juglars que vingueren a la festa del Rey Pàxaro e Rey Moro en aquell any, que lo dit Alfonso Ortiz sotclavari li sien pagats per lo clavari del dit consell e mostrant cautela li sien presos en compte.

Item més ordenà lo dit consell que a-n Pere Llillo, jurat e clavari que és en lo present any del dit consell, mostrant cautela li sien presos en compte XXIII sous que diu haver pagats a-n Johan de la Selva, per ell e tres altres ballesters que anaren a guardar la Torre del Port per ^{//257v} per (*sic*) certa nova que era de fustes de moros, los quals dits ballesters prenién a rahó de tres sous lo jorn e stigueren en la dita torre los dits ballesters dos jorns.

Document 13. 1449, maig, 12. Elx (AHME a 13: fulls 344r-344v)

Dilluns XII dies del mes de maig, any M CCCC XXXX V IIIIº

En est dia foren instats en la torre o sala del honorable consell de la dita vila de Elig, hon és acostumat tenir e instar consell, en la qual foren los molt honorables en Johan Ferràndez de Mesa, regent la procuració jeneral de la dita vila, en Jacme Balaguer, lochtinent del honorable en Anthoni Balaguer, batle de la dita vila, en Anthoni Pérez de Sarrió, justícia de la dita vila, en Bernat Bonmaytí, jurat de la dita vila, en Pere Ortiz, alt lochtinent del honorable en Pere Llillo, alt jurat de la dita vila, lo discret en Anthoni Granyana, notari mustaçaff de la dessús dita vila, en Jacme Bisbe, en Johan Martí de menys dies, los discrets en Pere Bataller, en Johan de Quexans, en Andreu Fira, en Johan Gòim�, notaris, en Guillem de Sentacília, en Alfonso Quirant, en Johan Llillo, en Anthoni Fira, en Pere de Malla, los quals dits prohòmens són la major part a provehir als fets assignats per als fets de la guera, essent ajustats feren la ordinació següent.

Primo ordenaren e ab la present ordinació assignaren a-n Pere

Cornellà e a·n Anthoni Fira que aquells, ab l'estima de la sala, farien inventari //^{344v} de les ballestes e almatzens que son en la dita vila e raval de aquella, anant per les cases, e facen adobar e metre a punt la vela que·s ha de posar en la Calafora per a obs de fer senyal a les jents en lo cars que jents stranyes volent dapnificar en lo terme de la dita vila vinguen en aquella. E axí mateix acomanen les ballestes del dit consell a aquelles persones que sien dispostes a regir aquelles, e les meten a punt de cordes e de çò que auran menester. E axí matex les bonbardes facen metre a punt e acomanen aquelles en axí que aquelles persones que tendran en comanda les dites bonbardes e ballestes sapien, advenint lo cars de deffensió de la dita vila de enemichs, hon an de anar e star e de tirar a fensió de la dita vila. E que·ls sia donada pólvora als que regiran les dites bonbardes, e pasadors als que regiran les ballestes, ab inventari, miga dotzena a cascuna ballesta dels pasadors del dit consell. E les mesions que·s faran en les coses dessús dites que les pach lo clavari e mostrant cautela li sia pres en compte.

Document 14. 1457, agost, 28. Elx (AHME a 15: full 247r)

Ítem lo dit consell, per çò que·y aja més ballesters en la dita vila, ordena que per lo clavari del dit consell sien dats cinquanta sous als qui volran jugar a la ballesta en la dita vila, çò és tres sous cascuna festa o digmenge mentres durarà. E axí que·ls jugadors ajen a ésser d'en sis ensús, e aja lo milor joch tres diners cascuna vegada. E mostrant cautela li sien presos en compte.

Document 15. 1468, maig, 13. Vila-real (AMVlr, MC núm. 30, full 27r)²³

Que sien donades als jugadós de la balesta miga dotzena de culleretes d'argent de pes de IIII onces entre tots, e que sien jugades segons forma e tenor dels capítols deiús scrits, però que sien jugades ab azbres e teles rasos segons en los dits capítols és declarat.

Capítols del joch de la balesta.

Capítols fets e hordenats per als jugadós del joch de la balesta e són los que següen:

Primo demanen miga dotzena de culeretes d'argent en la forma següent (*sic*), ítem demanen que les VI culeretes sien donades en la forma següent çò és la meytat a tir et l'altra meytat a mostres, e que sien de pes de IIII onces entre totes.

Ítem que per cascuna culereta agen a tirar L cops, la meytat a mostres e l'altra meytat a tirar.

Ítem que aquell que abans aurà los dits L colps en la manera susdita si vol tornar a jugar de caprimer que juch, e los altres que's vagen ab sos colps çò és durant tot lo temps tro tant les dites culeretes sien acabades.

²³ Transcripció d'Aparici i Aparici (2008: 124-125).

Item que'ls que jugaran a la dita goya o joch de balesta no's puxen pertir de la vila tro a tant tots agen jugat e si lo contrari serà fet que aquell aytal perda lo colp si'l guanyara e cometa dos dinés de pena.

Item sien tenguts a jugar a mostres çò és de CXX pases mudant V passes mes atràs o mes avant a guisa de perdens.

Item sien tenguts jugar a tirar de LX pases azbres ras.

Item que casquin digmenge o festa pusquen jugar en lo dit joch XV colps a la joya.

Item que si lo dit digmenge o festa se trobaran VI homes per a jugar o de aquí ensús pusquen jugar a la dita joya e de aquí enjús no pusquen jugar.

Item que lo dit jugador que guanyarà lo colp sia tengut de jugar darer e si no o farà que no li valgue lo dit colp.

Item que casquin dimenge o festa sien tenguts fer registre (...) dels colps que casquí jugarà o guanyarà.

Item que si corda se trencara sien tenguts sperar aquell tal III colps segons per laut de balesteria és acostumat.

Item que jugen sens frau e que no's puxen prestar los colps uns a altres e si ho farà aquell tal perda los colps, axí los propis seus com los donats o comandats.

Document 16. Segle XV? Ontinyent²⁴

En nom de nostre Señor Déu y de la Sagratíssima Mare de déu y del benaventurat Príncep Arcanhel Sent Miquel, hordenan lo joch de la ballesteria clavari y majorals y caps de deenes de la lloable confraria y hordenadors del joch de la ballesteria, als quals hordenadors és donat tot lo poder de tot lo capítol e la major part de aquells.

I. Primo hordenam que'l joch çe harà de començar ha jugar les joyes que València hacostuma donar als jugadors de la ballesta a la ballesteria, çò és güit meços ha çent paçes y quatre meços ha çent cinquanta paçes, començant a çent primo de juñy hen esta forma, que lo joch de çent paçes ç'escomençe ha jugar la primera festa del mes de mars y finirà la darrera festa del mes de hochtobre, y en çent cinquanta paçes la primera festa de noembre y finirà la darrera festa de febrer.

II. Ítem que tot jugador puga jugar de la manera que ben vist li çerà, çalvo en puntal ni arrimat ni çegut, çò és per conçervació del joch de la ballesteria. Hordenam axí mateix que moro ne catiú ni jueu puga jugar en ninguna manera.

III. Ítem hordenam que la dita çe harà de jugar diumenches y festes manades eçcepto dies de la Marededéu y de Nadal y dies de Pasqua y del Corpus y de Çent Jordi y de Tots Çants y festes manades per la çiutat enquara que çia diumenche o festa de les

²⁴ Edició personal de la transcripció de Luis Galiana l'any 1765 d'un original actualment perdut (Castañeda 1925: 623-628, també adaptada per Gironés 1986), amb el següent pròleg de Galiana: «Al lector. He pensado trasladar aqui los Capítulos de el Juego de la Ballesta [...] no sólo para conservar esta antigua memoria de mi Patria, sino también, por ser de un asunto curioso, i no trivial. Hállanse pues dichos Capítulos en el Archivo de la Sala de esta villa, en el Cajón (nota de V. Castañeda: No indica en cual el original) de donde se han copiado con toda fidelidad, asta en la ortografía bárbara, i dicen de esta suerte:». Si fos veritat que es copià «con toda fidelidad», la utilització de ç per s, de ñ per ny, de ch per j, o solucions com ara güit per al 8, potser ens parlen d'un text (o còpia) dels segles XVI-XVII.

que acostumen jugar encara que çien manades per Çenta Mare Esglècia çon primo intent (?), çia festes manades per cauça del Rey, no-s jugue.

III. Ítem hordenam que dita joya no-s puga jugar fins tocases dos hores y, çí cas çerà que tingueçen les ballestes parades en çer tocases, que haran de desparar en aquell terror que-s trobaran, o anar ab la ballesta pera al terror que an de començar la joya, y que no puguen desparar dos vires a la joya, y qui lo contrari farà no li çien escrits los colps de joya en aquella jornada.

V. Ítem hordenam que ningú puga jugar a la joya çí no té la ballesta quberta de cordovà, çò és la verga de la ballesta, y qui lo contrari farà no li çia escrit lo colp en aquella jornada çinó a la altra vira après de aquella.

VI. Ítem hordenam que ningú puga jugar en la joya çí la vira no çerà escrita del çeu nom o chocnom, y çí pendrà lo colp no li çia escrit çinó de la çegona vira, y que çia obbligat cada jugador a mostrar la vira ans de la joya al escrivà, y çí per cas çerà que alguna vira no estarà ben escrita que-s dupte de llexir-la. En tal cas los dos llevadors axen de nomenar un home dels que no juguen y, si no lo-y aurà, que axen de exir de la ballesteria y al primer home que çapia llexir que la llixca y, çí no açertarà lo nom, en tal cas no li çia escrit lo colp çinó a la vira après çegona.

VII. Ítem hordenam que, [çí] jugant la joya çé trencarà vira o corda, que aquell puga fer vayvé ab altra vira o corda, y quant faça vayvé ningú puga desparar la ballesta fins tant arà fet vayvé, tant en joya com en campana o joyes, y qui lo contrari farà no li valga ningun colp de joya aquella jornada ni la jornada primer vinent, e lo tal trencar de corda y de vira çia aconeguda dels llevadors y miçatches çí estarà per-a jugar per estar trencada com per qualçevol altre empediment.

VIII. Ítem hordenam que, çí cars çerà que jugant a joya çé trencàs alguna ballesta, a aquells que restaran per tirar acaben de tirar lo dit colp çepto lo darrer qui aurà prèls lo colp enarns, y pare lo choc çí cha lo tal jugador dona lloch per-a que-s jugue la joya. Y, çí cas çerà que para lo joch, que-s prenga mida de aquella vira qu'estarà més prop de la estaca, y que per-a la primera festa tinga ballesta feta per-a jugar los colps que restaran de aquella jornada que la trencara. Y, çí cas çerà que voldrà pendre altra ballesta en aquella jornada que la trencara, puga fer vayvé y acabar la joya. Y, çí no aurà fet ballesta per-a la festa vinent, lo joch arà de paçar çon orde.

VIII. Ítem hordenam que jugant la joya de València lo qui pendrà lo primer colp arà de çer campaner en aquella jornada, y les dos vires après axen de çer llevadors, y les dos après axen de çer hoficials, y los oficals axen de fer hun rochgle una vegada o renovar-lo alredecor del terror, y que ningun jugador puga entrar fins tant çia llevada la vira de joya y de llevadors y de miçatches,

ni arrancar ninguna vira del terror çinó fos per neceçitat de medir, y açò ç-entenga tanbé a campana y joyes. Y qui lo contrari farà çia exequat per los miçatches en dos diners per·a oli a la llàntia de Sent Jordi, y çì los miçatches no exequaran çien cayguts en pena de çis diners. Y que ningun llevador ni miçatche no puga entrar dins la ralla fins que axa desparat lo darrer y la machor part çien arribats al terror. Y qui lo contrari farà pague çis diners y, çì pagar no voldrà, no li çien escrits los colps en aquella jornada.

X. Ítem hordenam que jugant la joya de València ningun jugador no puga paçar de mig joch avant de alli ha on està una creu pintada, y qui lo contrari farà çia exequat en dos diners per los miçatches. Çì cha no çeran los dos llevadors o los miçatches, y çì algun jugador porta crial, no pugan paçar de mig joch avant çì cha çon amo no fos hoficial. Y, si paçarà, arà de pagar çon amo dos diners y, çì no·ls voldrà pagar, no li çia escrit lo colp aquella jornada ni l'altra après, ans çia escrit a la çegona vira y axen de fer los miçatches prenin·los en çes mans, paçada la creu o dins les ralles que auran fet los miçatches alredecor del terror.

XI. Ítem hordenam que, çì cars çerà que tenint la ballesta parada y la vira en ella çe despara, no varà ser jugada çì cha de alli a on està la podrà pendre en la mà. Y çì per cas la dita vira, desparançe la ballesta, se·n·irà fora la ballesteria de manera que an aquella no·s puga tirar, en tal cas lo colp varà per jugat y lo tal jugador puga fer vayvé ab altra vira.

XII. Ítem hordenam que çì algú dels llevadors serà entereçat en lo colp de joya, o de campana o joyes, l'altre llevador arà de entrar a medir dites virades, y lo tal llevador çe n·arà de exir fora la ralla. Y, çì li parexerà, puga cridar un tirador dels més antichs qu'en çon lloch meçure. Y, çì los dos llevadors çeran entereçats, en tal cas haran de medir los miçatches.

XIII. Ítem hordenam que ningun jugador puga paçar la punta del peu avant de la ralla, y çì algú farà lo contrari pague dos diners, y çì no·ls voldrà pagar no li çia escrit lo colp çinó de la vira que çerà après.

XIII. Ítem hordenam que los miçatches tinguen compte de veure çì algun jugador paçarà la creu o entrarà dins les ralles ha veure medir les vires. Y qui lo contrari farà çia encorregut en çis diners de pena, çì [no ho fa] ja no çerà cridat per los llevadors.

XV. Ítem hordenam [que] qui perdrà lo colp de joya de València no puga parar la ballesta fins haxen desparat tots los altres jugadors ço pena de perdre lo colp.

XVI. Ítem hordenam [que] per cada colp paguen un diner al escrivà, y lo escrivà çia obligat al terror de çent paçes donar dos papers per a ençachar y un per a cada colp de joya, més a de donar als terrors de çent çinquanta çis papers y, çì·s juguent joyes, axen de donar quada guañador un diner al escrivà y l'escrivà arà de donar papers als jugadors.

XVII. Ítem hordenam que ningú puga jugar ab armes, y qui lo contrari farà li façen deixar les armes y pagar dos diners. Y, çï no·ls voldrà pagar, no li çia escrit lo colp aquell dia ni l'altre après, çinó de la çegona vira en dita joya y campana y joyes ordenàries.

XVIII. Ítem hordenam que ningun jugador no puga jurar de nostre Señor Déu y de la Verxe Maria ços pena de beçar una creu en terra y pagar çis diners per a holi a Çent Jordi.

XVIII. Ítem hordenam que, çï finarà algun ballester, que lo fill o chendre, o lo qui çerà ereu, puga acabar de guañar joya abs los colps que trobarà. Y, çï fos dona ereva, lo marid puga acabar la joya. Y, çï aurà ereus, ells axen de fer elechçió de un de aquells per a acabar la joya. Y, çï lo pare farà llegat dels colps ad algun fill llegal com enllexitim, puga acabar la dita joya.

XX. Ítem hordenam qui no çerà obedient als ordenadors y hofiçials que arà de ser llançat per mig any y, çï vindrà, no li escriguen ningun colp de joya. Y, çï voldrà tornar a tirar, los ordenadors lo puguen compoçar en allò que·ls parexerà per a holi a Çent Jordi.

XXI. Ítem hordenam que lo jugador que guañarà joya començe de nou a jugar après de aver guañat, y que no puga tornar a guañar dins çis anys des del dia que la guañarà.

XXII. Ítem hordenam, per conçervació del joch de la ballesta, que puguen jugar la joya de València çis ballesters, y de ay en avall no puguen jugar.

XXIII. Ítem hordenam que lo escrivà, çï çerà tirador y tirarà, que·l tal no·s puga escriure ell mateix lo colp çinó per terçera persona. E, çï de la sua mà se·n trobarà, no li valguen.

XXIII. Ítem hordenam que ningun jugador medint los llevadors no·ls diguen ninguna coça medint. Y, çï après de aver medit, algu dirà que no està ben medit, axí en la joya, com a campana o joyes, [no] li çia escrit lo colp fins tant lo llevador lo harà compoçat en allò que ben vist li çerà per a holi a Çent Jordi, lo qual és per llevar tota manera de escàndels.

XXV. Ítem ordenam que [çï] jugant de joya o campana o joyes, o altra manera de joch, se trencarà alguna vira se arà de medir al machor tros allà on estarà, y també çï la vira cau en terra.

XXVI. Ítem hordenam [que çï] jugant a çen çinquanta paçes çe seguirà que alguna vira çen portarà lo paper y la vira clavada en terra ab ell, poçen·ne altre y, çï no, tornen en çon lloch lo paper.

XXVII. Ítem hordenam que jugant la joya que ningú puga paçar de la creu que està de mig joch avant, ni entrar dins la ralla del terror, ço pena que los miçatches façen pagar dos diners ab que·ls prenguen ab çes mans. Y, çï algú çe burlàs dels miçatches fen·los córrer, paguen la dita pena, y çï no la voldrà pagar no li çien escrits los colps en dos jornades.

XXVIII. Ítem hordenam que qualçevol jugador que harà ocaçió

de riña, que vinguen a les mans y que diguen paraules injurioses, çe tinga per ba[n]dechat en lo mateix per çis meços a beniplaçi dels ordenadors.

5. BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ I FUSTER, M. (1902), «Notes referentes á la paraula Ballesta copiades del Inventari de la Llengua Catalana del que fou eminent literat i distingit membre d'aquesta corporació D. Marian Aguiló y Fuster, facilitades per son fill D. Angel Aguiló y Miró», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 6, p. 253-259.
- ANGELUCCI, A. (1863), *Il tiro a segno in Italia dal XII al XVI secolo. Cenni storici con documenti inediti*, Baglione, Torí.
- APARICI MARTÍ, J. (2007), «Juglares mudéjares en Vila-real durante el siglo XV», *30 años de mudejarismo. Memoria y futuro (Terol 2005)*, p. 579-592.
- APARICI MARTÍ, J. - APARICI MARTÍ, J. (2008), «Els músics en la festa medieval. Vila-Real de 1348 a 1500», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, I-II, 89-165.
- BAATZ, D. (1991), «Die römische Jagdarmbrust», *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 21, p. 283-290.
- BADIA ARROYO, P. (2022), «En la mar ab los mantellets: Una milicia municipal de ballesteros en defensa de la frontera marítima de la Barcelona Bajomedieval (c. 1356-1516)», *Gladius*, 42, p. 75-89.
- BATLLE I PRATS, LL. (1954), «Una competición de ballesta en el siglo XV», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 9, p. 329-330.
- BREIDING, D. (2013), *A Deadly Art. European Crossbows, 1250-1850*, MET, Nova York.
- CANTOS CARNICER, A. (2016), «Los castillos Mayor y Real de la ciudad de Calatayud en el año 1371 a la luz de dos inventarios del Archivo Real», *Gladius*, 36, p. 141-160.
- (2017), «El armamento y sus innovaciones en el Aragón de la segunda mitad del siglo XIV», *Revista Universitaria de Historia Militar*, 6, p. 109-135.
- CÁRCEL ORTÍ, M. (1992), «Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV. Regesta documental», *Miscel·lània de textos medievals*, 6, p. 255-628.
- CASTAÑEDA ALCOVER, V. (1925), «Cartas eruditas de fray Luis Galiana, y de otros autores, recopiladas por él mismo Cartas LXI-LXXXII», *BRAH*, LXXXVII, p. 612-668.
- CIRLOT VALENZUELA, V. (1980), *El armamento catalán de los siglos XI al XIV*, tesi doctoral inèdita, UAB, Barcelona.
- ELLIS-GORMAN, S. (2016), *The technological development of the Bow*

and the Crossbow in the Later Middle Ages, tesi doctoral inèdita, Trinity College, Dublín.

Ferreira, L.R. (2015), *De homens-comuns a força de elite: os besteiros do conto em Portugal na Idade Média (1385-1438)*, TFM inèdit, Universitat de Porto Oporto.

Ferrer i Mallol, T. (1990), *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC, Barcelona.

— (2001), «La organización militar en Cataluña en la Edad Media», en LADERO, M. A. (ed.), *Conquistar y defender. Los recursos militares en la Edad Media Hispánica*, p. 119-222.

García Fitz, F. (2019), «Persiguiendo sombras: los ballesteros de nómina en la Castilla bajomedieval», en DEL VAL, M. I. - MARTÍN, J. C. - CARVAJAL, D. (eds.), *Expresiones del poder en la Edad Media*, p. 111-120.

Gil Fernández, A. (2019), *Elx al llindar de la modernitat. El temps de Ferran II*, UMH, Col·lecció Carrer del Comte, 11, Elx.

Gironés Muñoz, J. A. (1986), «El joc de la ballesta», *Ontinyent. Fiestas de la Purísima*, 1986. *Estudis i documents*, II, p. 125-127.

Gómez Bayarri, J.V. (2004), «El juego de la pelota valenciana en tiempos de Juan Luis Vives», *ACV Serie Histórica*, p. 135-158 (consultat amb tirada i paginació individual).

González Castañón, M. (2011), *Los usos del metal en la Edad Media. Análisis de su proyección en la vida cotidiana*, tesi doctoral inèdita, Universidad de León, Lleó.

Guerrero Lovillo, J. (1949), *Las Cantigas. Estudio arqueológico de sus miniaturas*, Madrid.

Hefele, Ch.-J. - Leclercq, H. (1912), *Histoire des conciles d'après les documents originaux. Tome V, première partie*, Letouzey et Ané, París.

Hernández Cardona, F. X. - Riart i Jou, F. - Rubio Campillo, X. (2009), *Els exèrcits de Jaume I*, Duxelm, Barcelona.

Hinojosa Montalvo, J. (1993), «El juego en tierras alicantinas durante la Baja Edad Media», *Espai i temps d'oci a la història. IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, p. 395-407.

— (1996), «Las relaciones entre Elche y Granada (ss.XIV-XV). De Ri-dwan a la guerra de Granada», *Sharq Al-Andalus: Estudios mudéjares y moriscos*, 13, p. 47-61.

Hinojosa Montalvo, J. - Barrio Barrio, J. A. (1992), «Las sisas en la Gobernación de Orihuela durante la Baja Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales*, 22, p. 535-579.

Ibarrá Ruiz, P. (1895), *Historia de Elche, escrita á vista de los más fidedignos testimonios y contemporáneos estudios, y dispuesta para*

- que pueda servir de libro de lectura en las escuelas de dicha ciudad, Alacant.*
- JULIÀ I VIÑAMATA, J.R. (1992), «Jocs de guerra i jocs de lleure a la Barcelona de la baixa edat mitjana», *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 1, p. 10-23.
- (1993), «Las manifestaciones lúdico-deportivas de los barceloneses en la Baja Edad Media», *Espai i temps d'oci a la història. IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, p. 629-642.
- KEUKELAERE, P. De (2022), «Archéologie de l'arbalète en al-Andalus: un bilan préliminaire», *Gladius*, 42, p. 43-57.
- LILLO CARPIO, P. (1987), «Notas sobre la ballesta y el cuadrillo en la Baja Edad Media», *Homenaje al profesor Juan Torres Fontes*, vol. 1, p. 871-880.
- LLOMBART, C. [NAVARRO LLOMBART, C.] (1887), *La copa d'argent. Llegendes del segle XVI*, València.
- LOADES, M. (2018), *The Crossbow*, Osprey, Londres.
- MALLORQUÍ GARCÍA, E. (2015), «Ballestes en mans de pagesos. La participació a l'exèrcit de la població rural del bisbat de Girona, 1200-1350», en PUIG, N. - VIADER, M. (eds.), *La vida quotidiana a l'Edat Mitjana, Actes del IV Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric*, p. 183-198.
- MARTIN, Th. (2015), «Crouching Crossbowmen in Early Twelfth-Century Sculpture. A Nasty, Brutish, and Short(-lived) Iconography», *Gesta*, 54-2, p. 143-164.
- NICOLLE, D. - HOOK, C. (1999), *Italian militiaman 1260-1392*, Warrior series 25, Osprey, Oxford.
- PAYNE-GALLWEY, R. (1903), *The Crossbow. Mediaeval and modern, military and sporting. Its construction, history and management, with a treatise on the balista and catapult of the ancients*, Longmans, Green and Company, Londres.
- PÉREZ CARAZO, P. (2012), «La cofradía de ballesteros de Calahorra en el siglo XV», *Kalakorikos*, 17, p. 439-455.
- PFLUGK-HARTTUNG, J. (1884), *Acta pontificum romanorum inedita, II. Urkunden der Päpste vom Jahre c. 97 bis zum Jahre 1197*, Stuttgart.
- PUERTA GARCÍA, M. (2020), *El Llibre del Mostassà de Puigcerdà: edició i estudi lingüístic*, TFM inèdit, UB, Barcelona.
- RAMIS DE AYREFLOR I SUREDA, J. (1931), «Datos para la historia de Manacor», *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, XXIII, 609-610, p. 472-475.
- RODRIGO ESTEVAN, M. L. (2007), «Deporte, juego y espectáculo en la España medieval: Aragón, siglos XIII-XV», en CANTARERO, L. -

- ÁVILA, R. (eds.), *Ensayos sobre deportes. Perspectivas sociales e históricas*, Guadalajara (Mèxic), p. 37-88.
- ROMITI, A. (1972), *La balestra ed il giuoco della balestra a Lucca nel tardo medioevo*, Pacini Fazzi, Lucca.
- ROSSELLI, A. (2010), *I balestrieri liguri. Nascita e tramonto di una legendaria milizia*, Ligurpress, Gènova.
- ROSSELLÓ LLITERAS, J. (1993), «El joc de la ballesta: subvencions i trofeus (1447-1473)», *Espai i temps d'oci a la història. IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, p. 487-495.
- SALICRÚ I LLUCH, R. (2004), «Fugues, camuflatge i treball esclau a l'entorn del castell de Tortosa i de les terres de l'Ebre en el primer terç del segle XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25, p. 423-443.
- SANCHO LÓPEZ, C. (2013), «Violencia y cautiverio al sur de Reino de Valencia a principios del siglo XV: Elche como observatorio de una villa de frontera», *Norba: Revista de historia*, 25-26, p. 311-338.
- SASTRE I PARRES, J. R (2002), *Lliures, sous i diners. Del Cèsar August a la Gloriosa. Dos mil anys d'història a través de les monedes que circularen per Elx i el País Valencià*, Ajuntament d'Elx, Elx.
- SENATORE, F. (2010), «La processione del 2 giugno nella Napoli aragonese e la cappella di S. Maria della Pace in Campovecchio», *Annali di Storia moderna e contemporanea*, 16, p. 343-361.
- SERRANO DEL TORO, A. (2017), «Hombres y armas en la frontera de Granada: La defensa del Reino de Murcia en el siglo XIV (1333-1405)», *Estudios sobre patrimonio, cultura y ciencias medievales*, 19, p. 1369-1443.
- SEVILLANO COLOM, F. (1966), *El «Centenar de la Ploma» de la ciutat de València (1365-1711)*, Col·lecció Episodis de la Història, 74-75, Rafael Dalmau, Barcelona.
- SOLER DEL CAMPO, A. (1999), «Notas sobre un grupo de ballestas españolas para el emperador Maximiliano I de Austria», *Gladius*, 19, p. 189-195.
- VERDÚ CANO, C. (2010), «Població i defensa: Memòria de les Quadrells de la vila d'Elx», *La Rella*, 23, p. 253-275.

